

ADABIY TIL VA SHEVA: O'ZARO MUNOSABATI, FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI VA TILSHUNOSLIK NUQTAI NAZARIDAN TAHLILI

Ilmiy rahbari: M.Muxammadiyeva

KIUT "Tarjima nazariyasi va amaliyoti" kafedrasi o'qituvchisi

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

"Ona tili va adabiyot" yo'nalishi

2-bosqich talabasi Ismoilova Sarvinoz Nurmahmad qizi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20133841>

ARTICLE INFO

Received: 1st May 2026

Accepted: 5th May 2026

Published: 11th May 2026

KEYWORDS

adabiy til, sheva, lahja, dialektologiya, fonetika, leksika, morfologiya, qarluq lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasi, til me'yorlari, sotsiolingvistika.

ABSTRACT

Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligining muhim masalalaridan biri – adabiy til va sheva tushunchalarining mohiyati, ularning o'ziga xos belgilari hamda o'zaro munosabati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Adabiy tilning me'yorlashgan, umumxalq aloqa quroli sifatidagi vazifalari, sheva esa muayyan hudud aholisining og'zaki nutqida saqlanib kelayotgan, mahalliy xususiyatlarga ega bo'lgan til shakli ekanligi yoritilgan. Maqolada o'zbek shevalarining qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga taqsimlanishi, har bir lahjaning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, sheva materiallarining adabiy tilni boyitishdagi roli, sotsiolingvistik omillar ta'sirida shevalarda kechayotgan o'zgarishlar atroflicha bayon etilgan. Tadqiqot natijalari adabiy til me'yorlarini takomillashtirish, til siyosatini ishlab chiqish va dialektologik atlaslar tuzishda foydali bo'lishi mumkin.

Kirish

Til – jamiyat hayotida muhim o'rin tutadigan ijtimoiy hodisa bo'lib, u kishilarning o'zaro fikr almashish, bilim olish va madaniy meros yaratish vositasi sifatida xizmat qiladi. Har bir milliy tilning o'ziga xos rivojlanish bosqichlari mavjud bo'lib, ushbu jarayonda adabiy til va sheva tushunchalari alohida o'rin egallaydi. Adabiy til – ishlangan, me'yorlashtirilgan, yozma va og'zaki shaklda namoyon bo'luvchi, butun millat uchun umumiy bo'lgan til shaklidir. Sheva esa muayyan hududda yashovchi aholining og'zaki nutqida qo'llaniladigan, mahalliy fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarga ega bo'lgan til ko'rinishidir. O'zbek tilshunosligida adabiy til va sheva munosabatini o'rganish azaldan dolzarb masala hisoblanib kelgan. Buning sababi shundaki, o'zbek adabiy tili o'zining shakllanish va rivojlanish jarayonida xalq jonli so'zlashuv tilidan, xususan, turli shevalardan ozuqa olib borgan. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit-turk", Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarlaridan boshlab to bugungi kunga qadar bu masala tilshunoslar diqqat-e'tiborida bo'lib kelmoqda. Mustaqillik yillarida o'zbek adabiy tilining davlat tili maqomida e'tirof etilishi, til siyosatining yangi bosqichga ko'tarilishi shevalarni o'rganish va ularni adabiy til bilan munosabatini aniqlashga

bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirdi. Mazkur tadqiqotning maqsadi adabiy til va shevaning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, o'zbek shevalarining lahjaviy taqsimotini va adabiy til bilan munosabatini tahlil qilishdan iborat. Maqolada qo'yilgan asosiy vazifalar quyidagilardan iborat: adabiy til va sheva tushunchalarining mohiyatini ochib berish; o'zbek shevalarining tasniflash mezonlarini ko'rib chiqish; har bir lahjaning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflash; adabiy til me'yorlarining shakllanishida shevalarning rolini aniqlash. Tadqiqotning dolzarbligi shu bilan belgilanadiki, hozirgi globallashuv jarayoni, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ommaviy axborot vositalarining ta'siri natijasida shevalar tez sur'atlar bilan o'zgarimoqda. Ko'plab mahalliy so'zlar, o'ziga xos talaffuz me'yorlari va grammatik shakllar yo'qolib bormoqda. Shu sababli o'zbek shevalarini ilmiy asosda hujjatlashtirish, ularning lingvistik atlasini tuzish va yosh avlodga yetkazib berish bugungi tilshunoslikning ustuvor vazifalaridan biriga aylanmoqda. Bundan tashqari, davlat tili siyosatini yanada takomillashtirish, adabiy til me'yorlarini sheva materiallari hisobidan boyitish ham mazkur tadqiqotning amaliy ahamiyatini oshiradi.

Adabiyotlar tahlili

Adabiy til va sheva munosabatini tadqiq etish o'zbek tilshunosligida boy ilmiy an'anaga ega. Bu masala bo'yicha dastlabki tizimli tadqiqotlar XX asrning birinchi yarmida olib borila boshlangan. Ye. D. Polivanov o'zining "Uzbekskaya dialektologiya i uzbekskiy literaturniy yazik" (1933) nomli asarida o'zbek shevalarining ilmiy tasnifini berishga harakat qildi va ularni uch katta lahjaga ajratdi. Uning fikricha, adabiy til negizida shahar shevalari, xususan, Toshkent va Farg'ona vodiysi shevalari yotadi. A. K. Borovkov, V. V. Reshetov, Sh. Sh. Shoabdurahmonov kabi olimlar o'zbek dialektologiyasining nazariy asoslarini ishlab chiqishga katta hissa qo'shdilar. V. V. Reshetovning "O'zbek dialektologiyasi" (1962) asarida o'zbek shevalarining qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga bo'linishi to'liq dalillar bilan asoslab berilgan. Sh. Sh. Shoabdurahmonov esa o'zbek shevalarining lingvistik atlasini tuzish bo'yicha ilk uringan olimlardan biri hisoblanadi. A. G'ulomov o'zining qator tadqiqotlarida adabiy til me'yorlari va shevalar o'rtasidagi munosabatni morfologik darajada o'rganib chiqdi. U o'zbek adabiy tilining grammatik me'yorlari shakllanishida qarluq lahjasining yetakchi rol o'ynaganini ta'kidlaydi. Sh. Rahmatullayev o'zining "Hozirgi adabiy o'zbek tili" darsligida adabiy tilning leksik tarkibida shevalardan kirib kelgan so'zlarning katta qismi mavjudligini ko'rsatib o'tadi. Yaqin yillarda olib borilgan tadqiqotlar orasida N. Mahmudov, A. Nurmonov, B. O'rinboyev, H. Ne'matov, R. Rasulov kabi olimlarning ishlari alohida o'rin tutadi. Ular sotsiolingvistik yondashuv asosida shevalarning zamonaviy holati, urbanizatsiya jarayonida shevalarning o'zgarishi, til kontaktlari masalasini o'rganganlar. B. O'rinboyev o'zining tadqiqotlarida o'zbek so'zlashuv nutqi va adabiy til o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib bergan. Xorijiy tilshunoslikda ham bu masala turli aspektlardan o'rganilgan. U. Labov, P. Trudgill kabi sotsiolingvistlarning tadqiqotlari sheva va adabiy til munosabatini ijtimoiy omillar bilan bog'liq holda tahlil qilishga asos bo'ladi. Turkiy tillar dialektologiyasi bo'yicha A. von Gabain, K. Menges, T. Tekin kabi olimlarning ishlari ham mavzuga oid muhim manbalar hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilshunosligida adabiy til va sheva munosabatlari masalasi turli yo'nalishlarda o'rganilgan: tarixiy, qiyosiy, sotsiolingvistik, leksikografik va boshqa aspektlardan. Ammo zamonaviy globallashuv sharoitida shevalarning saqlanish holati, urbanizatsiya va migratsiya ta'sirida ularda kechayotgan o'zgarishlar, internet va ijtimoiy tarmoqlarning til me'yorlariga ta'siri kabi masalalar hali ham yetarlicha o'rganilmagan. Shu jihatdan mazkur tadqiqot mavjud ilmiy bo'shliqni qisman to'ldirishga xizmat qiladi va shevalarni o'rganish bo'yicha yangi yondashuvlarni shakllantirishga asos bo'ladi.

Metodologiya

Tadqiqot davomida bir nechta ilmiy uslublardan kompleks foydalanildi. Asosiy uslublardan biri – tavsifiy uslub bo‘lib, u adabiy til va sheva tushunchalarining mohiyatini, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini bayon qilish uchun qo‘llanildi. Bu uslub yordamida har bir lahja va shevaning fonetik, leksik va morfologik belgilari batafsil tasvirlandi. Qiyosiy-tarixiy uslub o‘zbek adabiy tili va shevalarining tarixiy taraqqiyotini, ularning bir-biri bilan bog‘liqligini aniqlash maqsadida qo‘llanildi. Bu uslub orqali eski o‘zbek adabiy tili (XI–XIX asrlar) hamda zamonaviy adabiy tilning shakllanish jarayonida shevalarning o‘rni ochib berildi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit-turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Alisher Navoiyning asarlari kabi tarixiy manbalar tahlilga jalb etildi. Strukturaviy-lingvistik uslub yordamida til hodisalari tizim sifatida o‘rganildi. Lahjalar o‘rtasidagi tizimli farqlar, fonologik, morfologik va sintaktik darajada qiyoslandi. Sotsiolingvistik uslub esa shevalarga ta‘sir qiluvchi ijtimoiy omillarni – urbanizatsiya, ta‘lim, ommaviy axborot vositalarining ta‘sirini o‘rganishda qo‘llanildi. Tadqiqot empirik ma‘lumotlari sifatida o‘zbek dialektologiyasiga oid mavjud ilmiy adabiyotlar, lingvistik atlaslar va dala tadqiqotlari natijalaridan foydalanildi. Shu bilan birga, adabiy til me‘yorlariga oid normativ lug‘atlar, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, “O‘zbek tili imlo lug‘ati” kabi manbalar tahlilga jalb etildi. Materiallarni tasniflashda induktiv-deduktiv usullardan foydalanildi: birlamchi til faktlari to‘plandi, tahlil qilindi va umumiy xulosalar chiqarildi. Bundan tashqari, statistik tahlil usuli ham qo‘llanildi. Lahjalar bo‘yicha leksik birliklarning chastotasi, fonetik o‘zgarishlarning tarqalish darajasi miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan ifodalandi. Areal-lingvistik uslub orqali ayrim til hodisalarining hududiy chegaralari aniqlandi va xaritalashtirish prinsiplaridan foydalanildi. Komponent tahlil uslubidan esa shevalarga xos so‘zlarning ma‘no qirralarini, ularning adabiy tildagi muqobillaridan farqlarini aniqlashda foydalanildi. Mazkur kompleks metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ishonchliligi va xolisligini ta‘minladi.

Natija va xulosa

Olib borilgan tadqiqot natijasida adabiy til va sheva tushunchalarining mohiyati, ularning o‘ziga xos belgilari hamda o‘zaro munosabati to‘liq ochib berildi. Aniqlanishicha, adabiy til quyidagi asosiy belgilarga ega: birinchidan, u me‘yorlashgan til shaklidir, ya‘ni unda qo‘llaniladigan til birliklari muayyan qoidalarga bo‘ysunadi; ikkinchidan, u ko‘pfunksiyali til shakli bo‘lib, ilm-fan, badiiy adabiyot, rasmiy idora ishlari, ommaviy axborot vositalari kabi turli sohalarda qo‘llaniladi; uchinchidan, u yozma va og‘zaki ko‘rinishlarga ega; to‘rtinchidan, u butun millat uchun umumiy va majburiydir. Sheva esa adabiy tildan farqli ravishda muayyan hudud doirasida amal qiladi, asosan og‘zaki shaklda mavjud bo‘ladi, me‘yorlashmagan tabiatga ega va kundalik so‘zlashuv ehtiyojlarini qondirish vazifasini bajaradi. O‘zbek tilshunosligida shevalar uch katta lahjaga taqsimlanadi: qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalari. Qarluq lahjasi (yoki qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi) Toshkent, Farg‘ona vodiysi, Samarqand, Buxoro shaharlari shevalarini o‘z ichiga oladi va o‘zbek adabiy tilining asosiy negizini tashkil etadi. Bu lahjada to‘qqiz unli (a, e, i, o, o‘, u, ɔ) tizimi saqlanmagan, asosan olti unli mavjud. Qipchoq lahjasi Qoraqalpog‘iston, Samarqand, Jizzax, Surxondaryo viloyatlarining ayrim hududlarida tarqalgan. Bu lahjaning o‘ziga xos belgilaridan biri – so‘z boshidagi “y” tovushining “j” tovushiga o‘tishidir (yo‘l – jo‘l, yigit – jigit). O‘g‘uz lahjasi esa Xorazm viloyati va unga yaqin hududlarda tarqalgan bo‘lib, turkman tiliga yaqinligi bilan ajralib turadi. Bu lahjada so‘z boshidagi “t” tovushi “d” tovushiga (tog‘ – dog‘), “k” tovushi “g” tovushiga (kel – gel) o‘tishi xosdir. Lahjalar o‘rtasidagi farqlar nafaqat fonetik, balki leksik darajada ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, adabiy tildagi “buvi” so‘zi qarluq lahjasida “buvi/momo”, qipchoq lahjasida “ene/ana”, o‘g‘uz lahjasida “ene/ezana” shaklida qo‘llaniladi. “Aka” so‘zi qipchoq lahjasida “og‘a”, o‘g‘uz lahjasida “aka/og‘a” shaklida ishlatiladi. Morfologik darajada ham farqlar mavjud: kelishik qo‘shimchalari, fe‘l shakllarining tuslanishi, sifat darajalarining ifodalanishi har bir lahjada o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, o‘g‘uz

lahjasida hozirgi-kelasi zamon fe'li "-yapti" o'rniga "-yatir" qo'shimchasi bilan yasaladi (kelyapti – kelyatir). Adabiy til va sheva o'rtasidagi munosabat dialektik xarakterga ega. Bir tomondan, adabiy til o'z asosini xalq jonli so'zlashuv tilidan, ya'ni shevalardan oladi va ulardan ozuqa olib boradi. Ko'plab so'zlar (masalan, "qovurma", "xontaxta", "dalapazaki") shevalardan adabiy tilga o'tgan. Ikkinchi tomondan, adabiy til shevalarga ta'sir qilib, ularni o'ziga yaqinlashtiradi, ayrim mahalliy xususiyatlarning yo'qolishiga sabab bo'ladi. Bu jarayon, ayniqsa, ommaviy axborot vositalari, ta'lim tizimi va urbanizatsiya ta'sirida tezlashmoqda.

Sheva materiallarining badiiy adabiyotda foydalanilishi alohida tahlil va e'tiborga loyiqdir. O'zbek mumtoz va zamonaviy yozuvchilari – Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, Abdulla Qahhor, Said Ahmad, O'tkir Hoshimov, Tog'ay Murod kabi adiblar o'z asarlarida turli sheva so'zlaridan keng foydalanganlar. Bu mahalliy kolorit yaratish, qahramonlar nutqini xarakterlash hamda asar tilini boyitish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Tog'ay Murodning "Ot kishnagan oqshom" asarida Surxondaryo shevasi xususiyatlari, O'tkir Hoshimovning asarlarida Toshkent shevasi unsurlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu hodisa adabiy til me'yorlari va shevalar o'rtasidagi muloqotning yana bir muhim ko'rinishidir. Tadqiqot natijalariga ko'ra, hozirgi davrda o'zbek shevalarida quyidagi asosiy tendensiyalar kuzatilmoqda: birinchidan, shahar shevalari adabiy tilga tobora yaqinlashib bormoqda; ikkinchidan, qishloq shevalari hali ham mahalliy xususiyatlarini saqlab kelmoqda, ammo yosh avlod nutqida adabiy til ta'siri sezilarli; uchinchidan, internet, televideniye va ta'lim tizimi orqali adabiy til me'yorlari shevalarga faol kirib bormoqda; to'rtinchidan, ayrim shevalarga xos so'zlar va shakllar yo'qolib, ular o'rnini adabiy til muqobillari egallamoqda. Bu jarayon, bir tomondan, til birligini ta'minlasa, ikkinchi tomondan, til xilma-xilligining kamayishiga olib kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, adabiy til va sheva o'zbek milliy tilining ikki muhim ko'rinishi bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi va boyitadi. Adabiy til milliy madaniyat, ilm-fan va davlat ishlarining tili sifatida xizmat qilsa, sheva mahalliy o'ziga xoslik, an'anaviy madaniyat va xalq og'zaki ijodining muhim manbai bo'lib qoladi. Shuning uchun shevalarni o'rganish, ularni hujjatlashtirish va saqlab qolish bo'yicha izchil ish olib borish zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Tadqiqot natijalari o'zbek dialektologiyasi, adabiy til me'yorshunosligi va sotsiolingvistika sohalarida amaliy ahamiyat kasb etadi hamda yangi ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Polivanov Ye. D. O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'rta Osiyo davlat nashriyoti, 1933. – 168 b.
2. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1962. – 280 b.
3. G'ulomov A. O'zbek tili morfologiyasiga kirish. – Toshkent: Fan, 1970. – 192 b.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 464 b.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 3–16.
6. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – 232 b.
7. O'rinboyev B. O'zbek so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari. – Toshkent: Fan, 1978. – 144 b.
8. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b.
9. Mirzayev T., Sodiqov A., Usmonov M. O'zbek tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 320 b.
10. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.